

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ У КОНТЕКСТІ ГЕОПОЛІТИКИ (АНАЛІЗ ІДЕЙ РУДОЛЬФА ЧЕЛЛЕНА)

THEORY OF THE STATE IN THE CONTEXT OF GEOPOLITICS
(ANALYSIS OF RUDOLF KJELLÉN 'S CONCEPT)

Малишев Б.В., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії та історії права та держави
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті досліджено основні ідеї роботи Рудольфа Челлена, «Держава як форма життя» (1916р.). Челлен є фундатором геополітики. Розкрито причини актуальності теми для сучасної загальної теорії держави та історії політико-правових вчень. Будучи юристом, у своїй роботі він, тим не менш, вказує на обмеженість розгляду держави суто в правовому аспекті. Прогресивні ідеї Челлена щодо сутності держави, висловлені ним на початку ХХ ст. протягом тривалого часу були забуті, а подекуди невірно витлумачені. Однак в останні роки спостерігається значне поживлення наукового та практичного інтересу до його наукової спадщини, передусім до найголовнішого його доробку – «Держава як форма життя». Викладено основні положення теорії держави Челлена, серед яких розгляд держави як комплексне явище, тобто в якості сукупності територіальної форми влади, економіки, нації та як системи панування (як основний суб'єкт правотворчості та правозастосування), а також обґрунтування необхідності нового розділу наукового знання – геополітики, що являє собою поєднання географії та політики. У світлі наявних світових подій особливо цікавими є ті частини праці Челлена, де він цілком переконливо доводить важливу роль нації в державотворенні, а також веде мову про національні держави. Дію в геополітиці принципу нації розглянуто подвійно: 1) декілька націй в межах однієї держави мріють про незалежність одне від одного; 2) прагнення держав, які засновані однією нацією, до об'єднання. Вказано, що для Челлена усвідомлення нацією своєї особливості пов'язане з входженням її в політичний процес і намаганням підтвердити своє існування вже у формі проголошення незалежної держави. Всіма сучасними політиками та аналітичними центрами активно використовуються важливі конструкції, які саме Челлен вперше впровадив у науковий обіг («сфери впливу», «буферна держава», «економічна і культурна самодостатність держави» тощо). Також зазначено, що автор передбачив заснування ЄС, НАТО, нежиттєздатність Австро-Угорщини, майбутню велику роль Японії та Китаю.

Ключові слова: поняття держави, функції держави, право нації на самовизначення, глобалізм, геополітика.

The article analyzes the main ideas of Rudolf Kjellén's work «The State as a Living Organism» (1916). Kjellén is the founder of geopolitics. The reasons for the relevance of the topic for the modern general theory of the state and the history of political and legal doctrines are revealed. Being a lawyer, in his work he nevertheless points out the limitations of considering the state purely in the legal aspect. For a long time, Kjellén's progressive ideas about the essence of the state, expressed in the early twentieth century, were forgotten and sometimes misinterpreted. However, in recent years, there has been a significant revival of scientific and practical interest in his scientific heritage, especially in his most important work, «The State as a Form of Life». The author outlines the main provisions of Kjellén's theory of the state, including the consideration of the state as a complex phenomenon, i.e. as a combination of territorial form of government, economy, nation and as a system of domination (as the main subject of law-making and law enforcement), as well as the justification of the need for a new branch of scientific knowledge – geopolitics, which is a combination of geography and politics. In the light of current world events, especially interesting are those parts of Kjellén's work where he quite convincingly proves the important role of the nation in state-building, and also speaks about nation-states. The principle of the nation in geopolitics is analyzed in two ways: 1) several nations within one state dream of independence from each other; 2) the desire of states founded by one nation to unite. It is indicated that for Kjellén, a nation's realization of its peculiarity is associated with its entry into the political process and an attempt to confirm its existence in the form of the proclamation of an independent state. All modern politicians and think tanks are actively using important constructs that were first introduced by Kjellén into scientific circulation («spheres of influence», «buffer state», «economic and cultural self-sufficiency of the state», etc.) It is also noted that the author predicted the founding of the EU, NATO, the failure of Austria-Hungary, and the future great role of Japan and China.

Key words: concept of the state, functions of the state, the right of a nation to self-determination, globalism, geopolitics.

Актуальність теми. Ім'я шведського юриста-науковця, публіциста та політика Рудольфа Челлена [Rudolf Kjellén] (1864–1922 р.р.) практично не відоме українській юриспруденції. Тим часом, праці цього автора, тематика яких знаходиться на межі теорії права, конституційного права, політології, соціології і навіть економіки – були дуже впливовими в Європі в першій половині ХХ ст. Для Скандинавії він і зараз залишається крупним вченим, крім того свого часу він був доволі відомий у Німеччині, а його роботи ставали предметом обговорення в самих широких інтелектуальних колах. Наприклад, є підтвердження [1, р. 3] того, що шанувальниками ідей Челлена були фізики М. Планк та А. Ейнштейн, юрист Г. Кельзен, письменник Ф. Кафка та соціолог М. Вебер.

Головною працею вченого стала «Держава як форма життя» (1916 р.) [2], де надане розгорнуте бачення змісту геополітики – явищу і терміну, що був уперше запроваджений у науковій обіг саме Челленом ще у 1899 р.

Важливість аналізу геополітичного контексту для більшості актуальних проблем правової науки сьогодні, мабуть, не потребує жодного доведення. Мова йде в першу чергу про права людини, міжнародне публічне право і загальну теорію держави. Є очевидним, що більшість держав світу та їх правових систем вже давно функ-

ціонують у рамках міжнародних стандартів, зобов'язань і вимог, а також рекомендацій міжнародних організацій тощо. Проте, тим часом, специфіка розуміння держави, її ознак, сутності та функцій в ракурсі геополітики – це не розкриті належним чином теми вітчизняною юридичною наукою.

Наукова розробка обраної теми перебуває на вкрай недостатньому рівні, оскільки у вітчизняній юридичній та політологічній літературі відсутній аналіз політико-правових ідей Р. Челлена та їх вплив на сучасне розуміння держави.

В свою чергу у західній політології ім'я Челлена іноді помилково гадується у контексті ідей, що дали поштовх для розв'язання Німеччиною Другої Світової війни. Проте Челлен помер за 11 років до приходу нацистів до влади. Вірогідна причина подібного невірного уявлення про роль концепції Челлена криється у творчості німецького вченого К. Хаусхофера (1869–1946 р.р.), який з 1919 р. розвивав власний погляд на геополітику, при цьому він суттєво переформулював деякі ідеї Челлена, і використав їх не за первинним призначенням. Отже, праці саме Хаусхофера (а не Челлена) стали одним із елементів ідеологічного підґрунтя для націонал-соціалізму в Німеччині у 1930-х роках. (Прикметно, що сам Хаусхофер згодом

виступав проти війни, за що він і його родина з 1941 р. піддавалися репресіям з боку гестапо).

Саме через використання нацистами декількох спрощених і викривлених кліше геополітичного походження, а також через неоднозначний шлейф праць Хаусхофера, глибоке обговорення всієї тематики геополітики встало на довгу паузу. Проте з 1990 років спостерігається новий потужний сплеск інтересу до геополітики з боку не лише науковців, а й аналітичних центрів, топ-посадовців і їх радників (див., наприклад, всесвітньо відомі праці З. Бжезинського [3], Г. Кіссінджера [4] тощо). З того часу на Заході вийшло друком чимало наукових досліджень різних питань з цієї сфери, і в певній частині з них беззастережно визнається актуальність ідей Челлена, незважаючи на те, що їх «вік» сягає вже ста років. Наприклад, вказується [5, р. 451], що книга Челлена пояснює причини зіткнення східної та західної цивілізації, якими ознаменовані кінець ХХ ст. Однак все ж таки переважна більшість авторів, широко використовуючи наробки та терміни Челлена, навіть не згадують його ім'я. Така ситуація частково пояснюється тим, що Челлен писав шведською мовою і відсутні «свіжі» сучасні переклади його праць європейськими мовами. Так, переклади його робіт німецькою, естонською, фінською та латвійською мовами здійснено ще до 1940 року, у той же період був здійснений переклад японською. Хоча є і винятки [1, р. 29], скажімо, переклад польською вийшов у 2021 р.

Отже, рівень дослідження цієї праці як першоджерела продовжує бути доволі низьким. Загалом, наразі є лише дві монографічні роботи [1; 6], предметом яких є аналіз ідей Челлена, однак автори цих досліджень вивчають далеко не лише роботу «Держава як форма життя». Крім того загадані монографії стосуються не юридичних, а політологічних та соціологічних аспектів наукової спадщини Челлена. У той же час Челлен є визначним для свого часу правознавцем та законотворцем, і це, звісно ж, завжди впливало на зміст всіх його наукових робіт. Таким чином з юридичного аспекту, а тим більше з точки зору категорій загальної теорії держави, ідей Челлена ще не були окремих предметом вивчення.

Методологією статті є системний підхід, формально-юридичний метод, історико-правовий метод, порівняльно-правовий метод, методи аналізу та синтезу.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, Челлен у «Держава як форма життя» будує певний різновид органічної теорії держави [5, р. 453], що відображено і в назві книги. Загалом, він використав цілий комплекс різних методів та дуже широко історичну емпіричну базу, але в тому числі широко використовує відсилання до біології. Це зустрічаються здебільшого на рівні метафор і лінгвістичних формулювань, тобто задля кращої передачі основних думок книги, але не як втілення постулатів застарілого на сьогодні соціал-дарвінізму. До речі, вчені знаходять можливим сказати [6, р. ХІ], що відомий французький мислитель М. Фуко у 1970-х роках розвивав термін «біополітика», позначаючи ним демографічну політику держав, як раз на базі праць Челлена.

Будучи юристом, у своїй роботі він тим не менш, з самого початку вказує на обмеженість розгляду держави суто в правовому аспекті. З одного боку він визнає, що такий підхід має своїми коріннями вчення про природне право та суспільний договір. Намагання звести суть держави до конституції, як найвищого за силою юридичним актом, прослідковується ще у Цицерона, для якого держава це *status rei publicae* («щось, що пов'язане із правовим статусом») та Макиавеллі. Подібній традиції розгляду держави вже більше ніж 2 тисяч років. І вона цілком підходить для аналізу і потужного античного періоду прояву держави, і обмеженої держави в період феодальної роздрібності, і чергового посилення держави в період абсолютизму, і до знову применшення

ролі держави в епоху індивідуалістичного лібералізму ХІХ століття.

Челлен у першій главі книги [2, р. 9–38] не заперечує, що держава поза сумнівом, в одному із своїх вимірів, існує в правових формах і проявляється ззовні за допомогою юридичних інструментів. Згідно такому юридичному підходу, уявлення про державу зводиться до розгляду її лише як специфічного суб'єкта права, який або застосовує санкції до правопорушників, або виконує позитивні обов'язки у соціальній сфері для задоволення інтересів уразливих верств населення. Крім того наприкінці роботи він ще раз акцентує увагу на правовому аспекті. Однак, на його думку, повноцінне уявлення про державу не може обмежуватися її юридичними властивостями, а повинне мати широку можливість вивчення особливостей соціальної та економічної сили держави.

Тобто суть пропозиції Челлена у тому, щоб розглядати державу як комплексне явище, тобто в якості сукупності територіальної форми влади, економіки, нації та як системи панування (як основний суб'єкт правотворчості та правозастосування).

У зв'язку із вищевикладеним, Челлен вважає [2, р. 39–75], що геополітика – це вчення про державу як явище в географічному просторі, про державу як про територію, тобто передусім як про територіальне панування. Причому економічна спроможність сама по собі не може вважатися більш важливою ознакою держави, ніж територія. Так, Ганзейська унія (торговельний союз, що у різні часи об'єднував біля 200 північно-германських і скандинавських міст-портів) існувала майже 500 років, мала величезні економічні ресурси, однак повноцінною державою так і не стала. Те ж саме можна сказати і про міжнародні корпорації, та навіть великі релігійні організації (найбільша з яких є Всесвітня католицька церква), які можуть бути присутніми на різних континентах, але при цьому все одно не бути державою, бо не мають єдиної території.

Держава повинна мати під собою територію не лише міст, але і всієї країни. Власне кажучи, всі держави є своєрідними «землевласниками». Але якщо землевласник-селянин може продати ділянку землі та придбати нову, влаштувавши там своє життя, то держава не може нікуди «переїхати». У держави є постійне місце «проживання», на противагу кочовим племенам. Держава прикріплена до своєї території, і вона загине, якщо порушить цей зв'язок. Челлен пише, що держави не здатні до переміщення, навіть якщо переходять до активного колонізаторства та захоплення нових територій. Жодна держава не може покинути своє первинне місцезнаходження, адже вона має раз та назавжди визначене обмежене історичне ядро, далеко за межі якого вона не спроможна вийти без шкоди для власної життєдіяльності. Звідси робиться ще висновок, що держава не може довго здійснювати панування над територією, яка по праву належить іншій державі.

Територія може бути різною за своїм значенням, мати неоднакову політичну цінність своїх частин. Є території, які можуть бути втрачені державою без істотної шкоди, але існують і такі, втрату яких держава не зможе пережити (столиця, великі транспортні артерії, доступ до морського сполучення, доступ до корисних копалин тощо).

Намагання держав розширювати свої території Челлен пояснює через аналіз держави як органічного явища, яке підкоряється необхідним законам експансії. Основний лейтмотив історії, який провокує битви за простір – це намагання держав перетворитися в свою органічну сферу. Тобто, на думку автора, держава намагається знайти ті географічні відмінні риси, які допоможуть їй отримати власну органічну форму. Це поняття автор конструює за допомогою «природних кордонів». Це периферійні особливості держав, за допомогою якої її відокремленість від інших держав виступає перевагою. З цієї точки зору іде-

альне розташування держави – на острові, де море буде слугувати цілям безпеки. Для сухопутних держав такими межами виступають особливості ландшафту (гори, річки, пустелі тощо), але вони часто є доволі відносними.

Територія має забезпечувати економічну самодостатність держави, і саме з цієї причини, на думку Челлена, на планеті зникли всі міста-держави, які власне не мали своєї території як такої. Держави завжди укріплюють слабкі кордони. Таке укріплення може виступати у духовному сенсі (встановлення меж держави у суспільній свідомості), а може – у формі спорудження спеціальних споруд (на кшталт Великої китайської стіни).

Попри те, що існує постійна взаємодія між країною, народом та державною владою, однак коли зникає держава, відповідна територія залишається. І вона може виступити базою для формування нової держави. Чимало прикладів цього є в історії держав навколо Середземного моря.

Челлен з точки зору геополітики розрізняє великі за територіями держави та малі за територією держави, та зауважує, що у геополітиці багато що визначають саме великі держави. Однак при цьому малі за територією держави можуть бути набагато швидшими і успішнішими в економічному розвитку. На його думку, все, що посилює великі за територією держави, послаблює невеликих за територією.

Одна із основних тез автора полягає у тому, що життєдатні держави, які мають обмежений простір, підкоряються політичному імперативу, який вимагає від них розширення свого простору за допомогою колонізації, асиміляції та завоювань. Проте надто великі територіальні простори сприяють виникненню нових зовнішніх загроз та внутрішніх протиріч і проблем, в тому числі економічних. Згадані фактори є об'єктивними перешкодами безмежній експансії будь-якої, навіть найбільш потужної, держави в світі. Історія свідчить про те, що всі держави, які здійснювали надвелику експансію, згодом втрачали всі нові території та поверталися на свою землю.

Втім, Челлен вказував, що описана ним ситуація не передбачає як наслідок неминуче зникнення малих за територією держав, особливо якщо вони є розвинутими економічному плані, а також якщо вони об'єднуюватимуться між собою у блоки для спільного відстоювання інтересів. Отже, на сторінках книги було передбачено виникнення Європейського Союзу та НАТО як самостійних геополітичних гравців.

Важливою тезою автора також є думка про те, що великі держави мають силу притягнення для малих. Челлен пише про намагання тогочасної російської імперії чинити вплив на слов'янські народи Європи, але зауважує, що це нейтралізується Заходом за допомогою духовних імпульсів, які несуть у собі більш високу культуру. Загалом, він тут вперше описав засади теорії сфер впливу, яка зараз є однією із основних постулатів геополітики.

Челлен вважав, що жодні щиро висловлені гарантії, жодні «нейтральні зони» або інші міжнародно-правові гарантії не можуть нейтралізувати тиск, який походить від великої за територією держави стосовно розташованої поруч невеликої за територією держави. Таке розташування малої держави визначає її політичний курс розвитку, і тому, для балансу, їй нічого не залишається, як шукати противагу цьому тиску. Також Челлен виділив таке явище, як «буферна держава» – тип держави, що обумовлюється її місцезнаходженням. Доля такої держави не є доволі приємною, адже вона принципово виживає за рахунок врахування інтересів двох (або більше) держав-сусідів.

Коли держави розглядають у статичній – то на передній план виходить територія, а коли розглядають у динаміці – то головну роль починає відігравати нація. Саме цьому присвячений третій розділ праці Челлена [2, р.76-124]. Як пише автор, без народу, ще у меншій мірі, ніж без території, можна мислити поняття держави.

Існує дві області діяльності держави, де люди пов'язані між собою саме у контексті держави: правопорядок та судова система у мирний час, та солідарна відповідальність під час війни. Чітким та суттєвим показником процесу завершення формування нації є мова. Нація гуртується навколо мови, розглядає її в якості своєї основи. Однак, на думку Челлена, вона не виступає причиною утворення нації.

Коли ж нація усвідомлює свою особливість, свою солідарність всередині та виключну одиничність ззовні? Відповідь Челлена наступна: тоді, коли нація входить у політичний процес і вимагає визнання себе з боку інших і намагається підтвердити своє існування вже у формі проголошення незалежної держави. Дуже часто поштовхом до таких процесів є зовнішній негативний тиск з боку інших держав. Тут наводяться приклади формування нації шведів під час засилля датчан у XV ст., формування французької нації під час боротьби з англійцями також у XV ст. За допомогою держави нація набуває найвищий духовний зміст, якого вона сама в собі до цього не мала.

Цікаво, що до Челлена вчені не розглядали нації в якості державоутворюючого елемента. Челлен вказує на величезну роль нації в державотворенні, згадуючи, зокрема, заяву країн Антанти щодо майбутнього європейських держав: нова Європа повинна в цілому базуватися на правах націй на єдність (тобто нація не може бути розпорошена по територіям різних держав) та незалежність.

Челлен погоджується з тим, що концепт національної держави не є «останнім словом в історії», але все ж таки наполягає на його важливості. При цьому Челлен пише, що 33 мільйони українців, а також 20 мільйонів поляків, на той час не мали ані незалежності, ані єдності, перебуваючи одночасно у складі декількох держав. Далі він прямо пише про обґрунтовані зазіхання української і польської націй на те, щоби мати власні держави. Челлен вказує, що перешкоджання нації у створенні нею власної держави має розглядатися як злочин проти нації. У недотриманні «принципу нації» автор вбачає головну причину постійних конфліктів та нестабільності.

Дію в геополітиці принципу нації розглянуто подвійно: 1) декілька націй в межах однієї держави мріють про незалежність одне від одного; 2) прагнення держав, які засновані однією нацією, до об'єднання.

Далі звертається увага на економічний бік держави, оскільки держава виступає в тому числі і як економічна система. Автор вплив на державу аграрного та промислового типу економіки, описує важливість митної політики, а також залежність держав одна від одної, зважаючи на обсяг їхнього взаємного товарообігу [2, р. 125–160]. Челлен вказує, що державі важливо задовольняти також і духовних потреби суспільства. У зв'язку з цим він критикує доктрину соціалізму, яка, як відомо, надто зосереджується на економічних інтересах.

Після цього автор повертається до юридичних аспектів, а саме – розкриває поняття управління (структура і функції державної влади, правове оформлення реалізації завдань держави) як найбільш глибинного елемента держави. Загалом, призначення держави він бачить в згадуванні соціальних протиріч, передусім економічних.

В цьому ракурсі територія наступним чином впливає на форму держави (як категорію загальної теорії держави): чим більша територія держави, тим більше їй підходить підвищений ступінь концентрації владних повноважень, тобто «цезаристський» тип управління, із непоодиноким поєднанням з федеральним видом державного устрою. Аналізуються приклади Римської імперії, Індії, Бразилії, США.

При визначенні стилю та юридичних форм управління автор закликає самим широким чином враховувати «дух нації». Залишення поза увагою цього чинника є причиною

фіаско спроб перенесення успішних моделей, в тому числі юридичної, з однієї країни на іншу. Невдалими прикладами цього є досвід запозичення західних моделей державного управління Китаєм, Туреччиною, Японією у кінці XIX – початку XX ст.ст.

Челлен пише [2, р. 161–178], що утворення нової держави пов'язано із визріванням національної свідомості. Нація – це основа держави та джерело для її виникнення. Нація завойовує суверенітет передусім міжнародно-правовим визнанням, зайнявши своє місце в спільноті держав.

Автор виділяє наступні умови для виникнення нових держав: 1) нація має мати рівень самосвідомості та демонструвати здатність до самостійного внеску до загальної культури світу; 2) існують легітимні органи влади, що можуть представляти державу та забезпечувати правопорядок; 3) територія держави складає єдине ціле та не є прямим втручанням у територіальну цілісність інших держав.

У зв'язку із викладеним, він передбачає возз'єднання польської нації в межах однієї держави (на момент написання книги поляки жили в трьох різних державах), а також нежиттєздатність Австро-Угорщини по причині того, що вона об'єднує в своїх межах надто багато різних націй.

У роботі вказується, що історія певної нації може передбачати злети та занепади, коли нація може навіть втрачати державність. Але якщо нація продовжує жити навіть в такі періоди, то на неї чекає «реінкарнація держави», тобто повторне набуття нацією державності. Тут наводяться чимало прикладів, коли нації відроджували свої держави (Норвегія, Сербія, Болгарія, Бельгія тощо). З іншого боку, автор пише, що без нації сучасна держава немислима, тому смерть нації означає неможливість держави.

Висновки. Прогресивні ідеї Челлена щодо сутності держави, висловлені ним на початку XX ст. протягом тривалого часу були забуті, а подекуди невірно витлумачені. Однак в останні роки спостерігається значне поживлення наукового та практичного інтересу до його наукової спадщини, передусім до найголовнішого його доробку – «Держава як форма життя».

У ній Челлен в якості пояснення деяких ідей книги іноді використовує елементи застарілого на сьогодні

соціал-дарвінізму, але це не знижує цінність висновків, до яких він приходить. Тому що більшість з них виявилися приголомшливо вірними і актуальними як для подій другої половини XX ст., так навіть і для початку XXI ст.

Серед таких ідей перш за все варто відмітити комплексний підхід до розуміння держави (в якості пов'язаних елементів – території, нації, економіки, влади), а також обґрунтування необхідності нового розділу наукового знання – геополітики, що являє собою поєднання географії та політики.

У світлі наявних світових подій особливо цікавими є ті частини праці Челлена, де він цілком переконливо доводить важливу роль нації в державотворенні, а також веде мову про національні держави. Багатьма провідними сучасними політиками та аналітичними центрами активно використовуються важливі конструкції, які саме Челлен вперше впровадив у науковий обіг («сфери впливу», «буферна держава», «економічна і культурна самодостатність держави» тощо).

Чимало висновків Челлена стали не лише корисними з точки зору пояснення державно-політичних процесів, а й виявилися також і точними прогнозами на майбутнє. Так, ще у 1916 р. він передбачив і обґрунтував причини необхідності утворення на теренах Європи «блоку держав», дав прогноз щодо розпаду Австро-Угорщини і щодо потенційної могутності у майбутньому Японії та Китаю, а також описав причини, які пояснюють, чому держави, які надмірно захоплюються територіальною експансією, не можуть довго існувати.

Разом з цим явним недоліком роботи Челлена є те, що він зосереджений лише на Європі та Азії, і тому дуже побічно аналізує геополітичний потенціал США, а проблематику Африканського континенту взагалі не розкрито.

Власне кажучи, всі теми, які комплексно охоплено роботою «Держава як форма життя» (територія, нація, управління, корисні копалини, розвиток промисловості, транспортна інфраструктура) – до сих пір виступають у ролі найважливіших чинників, навколо яких обертається всі геополітичні події. Робота Челлена також є хорошою базою для переосмислення змісту оборонної функції та функції міжнародного співробітництва держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Davidsen P. The emancipation of political science: Contextualizing the state theory of Rudolf Kjellén, 1899–1922. Helsinki: University of Helsinki. 2021. 423 p.
2. Kjellen R. Staten som lifsform. Stockholm : Gebers. 1916. 186 p.
3. Бжезинський З. Велика шахівниця. Львів: Лілея-НВ. 2000. 236 с.
4. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. -Київ: Наш формат. 2020. 320 с.
5. Tunander O. Swedish-German geopolitics for a new century Rudolf Kjellén's 'The State as a Living Organism'. *Review of International Studies*. 2001. № 27. P. 451–463.
6. Territory, State and Nation. The Geopolitics of Rudolf Kjellén / Editors: R. Björk, T. Lundén: New York: Berghahn Books. 2021. 320 p.